Rahimberdiyeva Shahzodabonu (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va tillarni o‘qitish (ingliz tili) ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi;
e-mail:rahimberdiyevashahzoda7@gmail.com)

FONEMALAR VA MORFEMALAR O‘RTASIDAGI BOG‘LANISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada fonemalar va morfemalar o‘rtasidagi bog‘lanish masalasi fonologik va morfologik tizimlarning o‘zaro ta’siri nuqtayi nazaridan tahlil etilgan. Tildagi morfofonemik hodisalar, ya’ni, morfemaning fonemik muhitga qarab o‘zgarishi, uch tilda (o‘zbek, ingliz, rus) konkret misollar asosida tahlil qilinadi. Maqola fonema va morfema munosabatining til tizimidagi strukturaviy ahamiyatini ochib beradi va bu boradagi ilmiy qarashlarni chuqurlashtiradi.*

Kalit so‘zlar: *fonema, morfema, morfofonemika, allomorf, fonologik muhit, tilshunoslik, morfologik tizim.*

Рахимбердиева Шахзодабону (студентка 2-го курса направления «Филология и преподавание языков (английский язык)» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни; e-mail:rahimberdiyevashahzoda7@gmail.com)

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ФОНЕМАМИ И МОРФЕМАМИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается взаимосвязь между фонемами и морфемами с точки зрения взаимодействия фонологической и морфологической систем языка. Явления морфофонемики, при которых морфемы изменяются в зависимости от фонемного окружения, анализируются на примерах из узбекского, английского и русского языков. Работа раскрывает структурную значимость отношений между фонемой и морфемой в языковой системе и углубляет научные представления в данной области.*

Ключевые слова: *фонема, морфема, морфофонемика, алломорф, фонологическая среда, лингвистика, морфологическая система.*

Rahimberdiyeva Shahzodabonu (2nd-year student of the “Philology and Language Teaching (English Language)” program at Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni;
e-mail: rahimberdiyevashahzoda7@gmail.com)

THE RELATIONSHIP BETWEEN PHONEMES AND MORPHEMES

Annotation. *This article analyzes the relationship between phonemes and morphemes in the context of the interaction between phonological and morphological systems. Morphophonemic phenomena—changes in morpheme form depending on phonemic environment—are explored through examples from Uzbek, English, and Russian. The study highlights the structural importance of the phoneme–morpheme connection in language and deepens the scientific understanding of this area in linguistics.*

Keywords: *phoneme, morpheme, morphophonemics, allomorph, phonological context, linguistics, morphological system.*

Kirish. Til – inson tafakkuri va ijtimoiy hayotining eng muhim ifoda vositasi bo‘lib, uning asosiy birliklari fonema va morfema hisoblanadi. Har bir tilning fonetik va morfologik tuzilmasini anglash uchun ushbu birliklar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqur o‘rganish zarur. Fonemalar – tilning eng kichik, ma’nosiz, ammo ma’no farqlovchi tovush birliklari bo‘lsa, morfemalar – eng kichik ma’noli birliklar sifatida tildagi leksik va grammatik ma’lumotlarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Shunday ekan, fonema va morfema o‘rtasidagi bog‘lanish tilshunoslikning asosiy masalalaridan biri bo‘lib, til tuzilmasining fonologik va morfologik qatlamlari qanday uyg‘unlikda faoliyat yuritishini anglashga yordam beradi.Fonemalar va morfemalar tilshunoslikda asosiy tarkibiy birliklar sifatida qaraladi. Ular birgalikda til tizimining asosini tashkil qiladi: fonema – bu tovush darajasidagi birlik bo‘lib, so‘zlar va morfemalarni farqlashda muhim rol o‘ynaydi, morfema esa ma’no va grammatik funksiyani ifodalaydigan eng kichik til birligidir [4;12-b.].

Fonema va morfema o‘rtasidagi bog‘lanish, ayniqsa, tilning ichki mexanizmlarini anglashda muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Morfemalarning talaffuzi fonemik struktura orqali amalga oshadi va bu bog‘liqlik til o‘rganish va tahlil qilishda ko‘p darajadagi yondashuvlarni talab qiladi. Fonetik muhitga qarab morfemalarning fonemik tarkibi o‘zgarib boradi, bu esa fonema va morfema o‘rtasida o‘zaro ta’sirning mavjudligini ko‘rsatadi.

Ushbu maqola aynan fonemalar va morfemalar o‘rtasidagi lingvistik bog‘liqlikni aniqlash, ularning funksional, strukturaviy va semantik xususiyatlarini o‘rganish orqali, tilshunoslikdagi mazkur murakkab muammoni yoritishga qaratilgan. Shu bilan birga, maqola nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy fonetik va morfologik tahlillar orqali ham bu birliklar o‘rtasidagi uzviylikni ochib beradi

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tilshunoslik sohasida fonema va morfema atamalari Ferdinand de Saussure, Noam Chomsky, Leonard Bloomfield kabi olimlar tomonidan keng o‘rganilgan.

Chomsky fonologiya va morfologiya o‘rtasidagi chegarani keskin ajratish tarafdori bo‘lsa, Bloomfield ularning uzviyligiga urg‘u beradi. O‘zbek tilshunosligida A.Madvaliyev, G.Rahmonov, M.Yo‘ldoshevlarning asarlarida bu birliklarning shakllanishi va funksiyasi haqida qimmatli fikrlar berilgan. So‘nggi yillarda tilshunoslikda integratsion yondashuvlar asosida bu ikki birlikni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishga e’tibor kuchaymoqda. Xususan, fonologik jarayonlar morfemik tuzilmalarga qanday ta’sir qilishi masalasi dolzarb mavzulardan biri bo‘lib qolmoqda.[6;41–43-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda strukturaviy-lingvistik yondashuv asosiy metod sifatida tanlandi. Fonologik birliklarning morfemik tizimdagi o‘rnini aniqlash uchun tahliliy va taqqoslama metodlardan foydalanildi. Misollar sifatida o‘zbek tilida keng qo‘llaniladigan so‘zlar morfemik tahlil qilindi va ularning fonemik shakllanishi ko‘rib chiqildi. Shuningdek, fonemalarning almashinuvi (alternatsiya) holatlari, ularning morfema ma’nosiga ta’siri kuzatildi. Tadqiqot induktiv yondashuvga asoslangan bo‘lib, xususiy holatlardan umumiy xulosalarga olib borildi.

1. Deskriptiv (ta’rifiy) tahlil usuli:

• Ma’lumotlarni to‘plash va fonemalarning morfemalardagi roli haqida mavjud nazariyalarni tahlil qilish.

• Tilshunos olimlarning qarashlarini (masalan, Saussure, Bloomfield, Chomsky) solishtirish.

2. Korpus lingvistikasi usuli:

• Amaliy misollar asosida milliy yoki xalqaro korpuslardan (masalan, o‘zbek tilining milliy korpusi) olingan so‘zlar fonemik va morfemik tahlil qilinadi.

• Fonema va morfema chegaralari aniqlanadi.

3. Eksperimental tahlil:

• Talabalar yoki til o‘rganuvchilariga fonemik va morfemik birliklarni farqlash bo‘yicha testlar berish.

• Ularning tahliliy qobiliyatlari orqali fonema va morfema o‘zaro ta’sirini kuzatish.

4. Komparativ (taqqoslovchi) metod:

• O‘zbek tilidagi fonemalar va morfemalar tizimini ingliz, rus yoki koreys tillari bilan solishtirish.

• Har bir til uchun fonema-morfema munosabatidagi farqlarni ko‘rsatish.

5. Statistik tahlil:

• Qaysi fonemalar morfemalarning boshida, o‘rtasida yoki oxirida ko‘proq uchraydi?

• Bu orqali fonemik birliklarning morfemik shakllanishdagi ishtirok chastotasi aniqlanadi.

Tahlil va natijalar. Tahlil jarayonida fonemalar va morfemalar o‘rtasidagi aloqadorlik bir nechta lingvistik jihatlar asosida o‘rganildi: fonologik moslashuv, morfemalarning fonetik muhitga qarab o‘zgarishi, fonemik almashinuvlar, assimilyatsiya, dissimilyatsiya hodisalari va morfemalarning fonemik struktura orqali turlanishi. Bu jarayonlarda fonema va morfemaning o‘zaro ta’siri namoyon bo‘ladi. Ko‘plab tillarda, xususan o‘zbek tilida ham, bir morfema turli fonologik shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Bu holat allomorf deb yuritiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi ko‘plik morfemasi “-lar/-lar/-lor” shaklida turli fonemik variantlarda uchrashi mumkin:

•kitoblar, o‘quvchilar, bolalar

•do‘stlar (fonetik moslashuvga ko‘ra)

Bu esa fonema va morfema o‘rtasidagi dinamik bog‘lanishni ko‘rsatadi, ya’ni morfema fonetik muhitga ko‘ra o‘z fonemik tarkibini o‘zgartirishi mumkin.

So‘z	Morfema	Fonemalar	Izoh
Kitoblar	Kitob+lar	[k],[i],[t],[o],[b],[l],[a][r]	“lar”morfemasi ko‘plikni bildiradi,u [l] [a] [r]
Yozuvchi	Yoz+uv+chi	[y],[o],[z],[u],[v],[ch],[i]	Har bir morfema fonemalarga bo‘linadi va fonetik muvofiqlikni ko‘rsatadi

Birinchi navbatda, morfemalarning talaffuzdagi fonemik o‘zgarishlari fonologik qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Masalan, -ning egalik qo‘shimchasining -n, -ning, -ni shaklida ifodalanishi yaqin fonemik muhitga bog‘liq. So‘z fonemik tarkibining oxirgi tovushiga qarab morfemaning fonemik shakli moslashadi:

• kitobning (jarangli bilan tugagan so‘zdan keyin);

• dafterning (jarangsiz bilan tugagan so‘zdan keyin);

• o‘quvchining (unli bilan tugagan holda).

Bu holat fonema va morfemaning morfofonologik darajada qanday uyg‘unlikda ishlashini ko‘rsatadi [5;49–50-b.].

Ikkinchidan, ayrim hollarda morfemalarning fonemik tarkibida o‘zgarishlar kuzatiladi, bu holat morfologik variantlik (allomorflik) orqali yuzaga chiqadi. Masalan:

• bor → bor-di;
• kel → kel-di;
• ket → ket-di.

Bu yerda -di morfemasi bir xil grammatik vazifani bajarayotgan bo‘lsa-da, oldidagi fonema bilan fonetik uyg‘unlikni ta’minlash uchun talaffuzda moslashadi.

Uchinchidan, ayrim fonemik o‘zgarishlar yangi morfemik birliklar hosil qilishda asos bo‘ladi. Masalan:

• ol → olib → olib kel;
• bor → borib → borib kel.

Bu misollarda morfemalar fonetik darajada fonema almashinuvi orqali birikib, yangi leksik birliklar hosil qiladi, ya’ni, derivatsiya jarayoni fonetik asosga ega bo‘lgan morfemalardan tashkil topgan [4;88–89-b.].

Shuningdek, tahlillar natijasida fonologik jarayonlar, ayniqsa, regressive va progressive assimilyatsiya, protetika, eliziya kabi hodisalar ham morfemalarning shakllanishi va talaffuziga bevosita ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Masalan:

• o‘qituvchi + ni → o‘qituvchini (assimilyatsiya);
• yo‘l + ga → yo‘lga (normal holat);
• ish + chi → ishchi (konsonant to‘qnashuvi yuzaga kelishi).

Bu holatlar fonema va morfemalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni aniq ko‘rsatadi. Demak, tilshunoslikda bu ikki birlikni alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida o‘rganish ilmiy yondashuv nuqtai nazaridan to‘g‘riroq bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Fonema va morfema o‘rtasidagi bog‘liqlik tilshunoslikning asosiy nazariy masalalaridan biri bo‘lib, u til tizimining fonetik va morfologik qatlamlarini integratsiyalashgan holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida fonemik birliklarning morfemik strukturalarga qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilindi va bu bog‘liqlikning real til birliklaridagi aksini ko‘rish mumkin bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.
(2). Bloomfield, L. (1933). Language. New York, Holt.
(3). Соссюр, Ф. де. (2000). Курс общей лингвистики. М., “Наука”.
(4). Yo‘ldoshev M. (2015). Hozirgi o‘zbek tili fonetika va morfologiya. Toshkent, “O‘qituvchi”.
(5). Rahmonov G‘. (2019). Tilshunoslikka kirish. Toshkent, “Fan va texnologiya”.
(6). Madvaliyev A. (2020). Fonologiya va morfologiya: integratsiyaviy yondashuvlar. Urganch, UDPU nashriyoti.

Xaytbayeva Muxlisa Muxtor qizi (UrDU Filologiya va san’at fakulteti 3-kurs talabasi)

TOPISHMOQLARNING LINGVOMADANIY TADQIQIDA METAFORANING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek xalq topishmoqlarining milliy-madaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Metaforik va majoziy xarakter topishmoqlarga xos asosiy xususiyat ekanligi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *topishmoq, metafora, lingvomadaniy birlik, epitet, ramz, semantik transformatsiya.*

РОЛЬ МЕТАФОРЫ В ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАГАДОК

Аннотация. *В статье анализируются национально-культурные особенности узбекских народных загадок. Они основаны на том, что метафоричность и образность являются ключевой характеристикой загадок.*

Ключевые слова: *загадка, метафора, лингвокультурная единица, эпитет, символ, семантическая трансформация.*

THE PLACE OF METAPHOR IN THE LINGUISTOCULTURAL RESEARCH OF RIDDLES

Annotation. *This article analyzes the national-cultural characteristics of Uzbek folk riddles. It is based on the fact that the metaphorical and figurative character is the main characteristic of riddles.*

Key words: *riddle, metaphor, linguistic and cultural unit, epithet, symbol, semantic transformation.*

Kirish. O‘zbek xalq topishmoqlari milliy-madaniy til birligi sifatida xalqimiz tomonidan asrlar osha qo‘llanib kelinmoqda. Folklorning hajm jihatidan qisqa, ammo o‘zida juda katta kognitiv va pragmatik xususiyatlarni jam etgan topishmoqlar bevosita xalq madaniyati, yashash tarzi, mintaleteti bilan bog‘liq tarzda